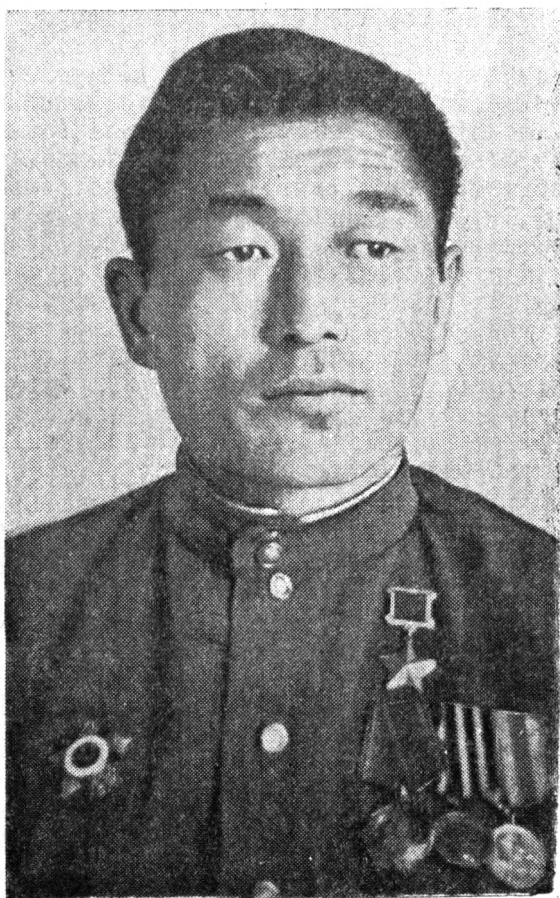

Василий Монгуш

ТАНКИСТ МААДЫР ЧҮРГҮЙ-ООЛ

Поезд дүн-даа, хүн-даа дивейн барыын чүкче караңнадыр халдып-ла олулар. Соңга өттүр көөрге, кезек-кезек холушкак ыяштар үнген арыгларлыг, хөлдерлиг болгаш шыктарлыг Барыын Сибирьниң делгемнери улам-на шөйлүп орган ышкаш. Сүржүп, каржып эртип турар поездилерниң хөйү-ле хөлчөк. Моортан тулчуушкун бооп турар черлерге чедир каш муң километр ырак-даа болза, дайынның чалгыы улуг чурттуң ужу-кыдыын хөмө эң турары илдең.

Часкы бойдус каас хевин ам-даа арай кеткелек, ынчалза-даа орук кыдыының оѳт-сигени ногаарарып, ыяш-

тарның бүрүлери чаа-ла үнүп кел чыткан. Хомушку Чүргүй-оол бо орукту картадан көргөн боордан башка, караа-биле кажан-даа көрбээн. Ооң эштери — эки тура дайынчызы оолдар база-ла бир дугаарында болап чоруп, оттуг дайын шөлүнчө бар чытканнар.

Майда хүн дургунуң узуну кончуг. Эртеден кежээге чедир чечени-даа хөөрежип кааптып болур.

Чүргүй-оол күпениң үстүндө полказынче үнө бергеш,

адаанда эштериниң аразында чугаазының ужу-кыдыын кулак каксы дыңнап, бодунуң бүгү-ле эртип келген чуртталгазын эргий бодап чыткан. Төрүттүнгөш, чер базып, хой кадарып өскөн чери Хемчик уну, Хөндөлең хем ол. Өөренип чораан черлери — кызыл булуң, чайлаг школазы. Кылып чораан ажылында ындыг онза чүве-даа чок: баштай хой кадарып, тараа тараан шарылар бажы мунуп чораан, бо-ла. Шеригже назы четпейн чыткаш-ла арга-хорга ажыглап, ажы-биле чугаалаарга, комиссия кежигүннерин мегелепкеш, чоруй барган.

Аъттыг шериг кезээнге самнап турар чүгүрүк аъттар мунуп, салгын-биле чарышкан дег халдып турда ийи чыл билдиртпейн эрте берген. Старшина эргелиг турда халажыр хуусаа чедип келген. Эзерден дүшкеш, чүък машиназы башкарып, Абакан—Кызыл аразына тутсуп чоруп турда дайын эгелээн. Удаваанда база катап шериг албанына кирген. Бо удаада танк кезээнге кирген. Ам танк чолаачызы бооп фронтуже бар чыдары бо.

Аалда артып калган авазы, дунмалары ам чүнү канчап турлар ирги? Чоруп турган үезинде оларнын-биле ужуражып-даа четтикпээн. Чүгле каш сөстүг чагаажыгаш бижип каан. Ам ону авазы ап алган, оглум Чүргүй-оол фронтуже чорупкан ышкакжыл деп, кожазында өглерге чугаалап чораан-даа ышкакш. Хемчик уну ам хевис чадып каан дег чиңгир ногаан апарган чыдыр-ла боор. Улус ам черин суггарып, тараазын кидин түлүк-ле тарып тур боор.

Оолдар удуур дээш купелеринче тарап чоруй баргылаан. Поезд доктааш дивейн хилиредип-ле олурган. Оон чайгап бээриниң тааланчыы кончуг. Сактырга өжегээрин өпейлеп-даа чораан ышкакш. Минут, шак эрткен тутум-на, дайыннын шөлдеринче баар орук кызырлып-ла олурган.

Бир эвес сагыш ышкакш чүве болза, эки турачылар каш-ла хонгаш фронтуга чеде бээр турганнар ийик. Ынчалза-даа Горький хоорайга оларны түр хуусаалыг дайынчы белеткел эрттирер силер дээш танк школазынче чорудупкан. Мында өредилге шөлү дээрге чоонган Кызыл чапында Көк-Тейниң ховузу ышкакш чүве боор. Оңгул-чиңгил, дөъш-дөвүнчүк, казып каан оңгарлар дээш чок-ла чүве чок. Кандан болгаш шойдан шуткуп кылган Т-34-түң башкарар черлеринге Тывадан келген он бир эки турачылар олурупкаш, эртеден кежээге чедир танкодромну бир кылдыр халдып тура хүнзээр мындыг.

Дайын шөлүнче кирип, дары чыдын чыттап, хөйнү көрүп каапкан уран-мерген арга-дуржулгалыг командирлер боттарының мергежилинге аныяк дайынчыларны өөредип турганнар. Чай-даа эрткен. Волга кыдынга күстүн баштайгы демдектери сарыг бүрүлөр көстүп келген. «Кажан-на фронтуже» деп дужаал келир ирги. Дүрген-не барып тулчуп кирип турза дээрге кижги бүрүзү четтикпес.

Бир-ле катап командир келгеш, эки турачыларны танк заводунче апарган.

— Чүл, оолдар, фронт баарының орнунга заводка барып ажылдаарывыс ол бе?— дээн чамдык эрлерниң элдепсинген үннери дыңналгылаан. Цехке барганда бүгү байдал билдине берген.

— Заводта ажылчын кижилерниң эвээжин барымдаалааш, силер боттарыңар танкыларны эптеп алзын дээш эккелген мындыг чүве. Сорулга чүл дээрге, кижги бүрүзү-ле фронтуже баар танкызын болдунар-ла шаабиле кыска хуусаа иштинде эптеп алыры болур.

Бир эвес кылган ажылды санап турган болза, кижги бүрүзү хүнде ийи-үш норманы күүседип турганы чугаажок. Удаваанда машиналар белен болу берген. Заводтуң херим иштинден танкодромга кижги бүрүзү боттарының эптеп алган танкылары-биле чедип келгеннер. Бир неделя иштинде чаа машиналарның шенелдези доозулган соонда танкыларны демир орукка чүдүргеш, барыын чүкче шимчеп үнүпкен соонда, удавайн дайынның бооп эрткен черлеринге чедип келгеннер. Оруктуң ол-бо чартыында өртенип, үрелген хоорай, суурларның кайызын ол дээр. Оларны көргөн кижиниң сагыш-сеткилинге өжээн кылык ала-чаягаар-ла хайнып келир.

Кандыг хүндүс, кандыг черге фашистер-биле көржү бээр ирги бис деп кижги бүрүзүнүң боданган чүвези-ле ол.

Эки турачы танкистер Киев чоогунга Украинаның 2 дугаар фронтунуң 72 дугаар танк дивизиязының 25-ки полугу-биле каттыжа берген.

Полктуң командири чаа келгеннерни хүлээп ап тургаш, фронтунуң ол участогунда ниити байдалдың дугайын кысказы-биле чугаалааш, даартагы дайынчы даалга-биле таныштырган.

— Бистиң мурнувуста фашистерниң улуг камгалал тургузуп алганы Черный Камень деп суур бар. Бис дүне болдунар арга-биле олче чоокшулап алгаш, даң бажын-

да атакалаар бис. Ооң түннелинден улам ыңай шавар халдаашкынның салым чолу шиитпирлеттинер апаар.

Даарта дайзын-биле көржүр, ооң-биле аткылажын кириптер! Дайзынны сен өлүрер дээш кызар сен. А олар сени өлүрер дээш четтикпестер. Кым-даа бодун тоолда маадырлар-биле деннээрин бодаваан. Дайын дээрге дайын-на болгай, сен дайзыннарны-даа, дайзыннар сени-даа өлүрүп, балыглап болур. Ырак черден эки тура-биле адап сурап чедип келгеш, өртект четпейн өлүртүп кага ол-ла хомуданчыг. Оода чадаарда бир фашисти карак-биле көрүп чыткаш өлүрүп алза, ынчан сеткилге мүн-не шору болур ийик. Чүргүй-оол ол-ла бодалдарны бодап, дайынчы өңнүү — Т-34-ке кылаштап чедип келген. Танкының чанында экипажтың командири улуг лейтенант Михаил Шашин, радизи Сибирь чурттуг буурул баштыг Иван Парфенов болгаш октакчызы Петро Қолбаса база-ла даарта болур тулчуушкун дугайын чугаалашкан турганнар.

— Баштайгы атака мурнунда сеткил-хөөнүңер кайы хире-дир, эш биче лейтенант?— деп, Иван кээшпезин сунмушаан Чүргүй-оолдан айтырган.

— Дүрген даң адарын манап тур мен. Фашистерни хөме бастырап апаар бис.

— Шын-дыр, чаңгыс чер-чурттуум. Бистер, Сибирь чурттуглар, отка салза-даа өргөнмес сугга сукса-даа шыгывас чон болгай бис аан. Берлин четкеш, Сибиривисче чанар апаар бис, биче лейтенант.

Дүне када бурунгаар шимчеп чоруптарының мурнунда оолдар бот-боттарының холдарын тудушкаш, чаъс окка балыглатпазын, чазылган минага алдырбазын күзеп, Төрээн чуртунуң адын, холунга тутсуп берген совет чеп-сектиң алдарын бужартатпазын даңгыраглааннар.

Ноябрьде даң дуртунуң узуну кончуг. Танкылар кезек бурунгаарлааш, соскап туруп каап, ооң соонда база-ла бичи бурунгаарлап каап чоруп-ла олурган. Ол-бо талаларда үгер-боолар даажы болган чок-ла дыңналып кээр. Дүнеки дээрлеп самолеттар барык үзүк чокка шууштур ушкаш туруп берген. Даң хаяалап, чер кырычырып келген. Таптыг-ла шак ол душта «Атакаже!» дээн команда келген.

Шак ындыг команданы дыңнаарын Чүргүй-оол шагдан тура күзеп чораан-даа бол, ам ону бир дугаарында дыңнап кааш, чүрээ серт дээн. Беш дугаар скоростыче

солуй каапканын боду безин эскербээн. Дааш-шимээн дээрге кижиле аймаарай берги дег. Канчангаш-ла көөр дээрге мурнунда казып каан оңгар чыткан. Чүнү-чүнү-даа көрбейн чыткаш, борта дүже бээревис ол бе? деп бодал башка кире халып келген. Кандыг чүү-даа болур болза, тырттылган херек чок дээш, саң дорт халдып келгеш, оңгарның кырынче шурады берген. Бедиш, чавызаш дээш, ооң соонда база бир бедиш дээн соонда оңгар соонда калган.

Арай-ла девиденчии кончуг. Эш-өөрлер та кайы хире чоруп олулар чүве. Удаваанда дөңчүгеш көстүп келген. Оортан фашистерниң танкыларже адып турары шуурганнаан чүве-биле дөмей-ле. Чүргүй-оол бо минуталарда өлүм дугайын бодаваан. Боолап чыдар чер кайы сен дээш, ийи каракты кезе көргеш, шурадып-ла олурган. Ол аразының хемчээли кызырлып кел-ле чыткан. Ынчалза-даа дайзын биеэ хевээр боолавышаан. Чүргүй-оол халытпышаан чедип келгеш, тура халып четтикпейн чыткан фашистерниң кырынче 35 тонн деңзилиг машиназы-биле хөме халыда берген. Мырыңай чаа-ла танкыны үгер-боо-биле эрес-дидими кончуг адып чыткан дайзыннар боо-хөөзүн октагылапкаш, арны-бажы саргарып, карак-кулаа дедирленип келгеш, удаа-дараа барып ушкаш, дугуйлар адаанче киргилей берген. Арткан кижилер холдарын көдүрүпкен.

Дайзынның камгалалын хөме таварааш, танкылар, ооң соондан чадаг шериглер суурже чаза булгап кире бергеннер. Ооң чурттакчылары, улуг-бичези-даа, аарыг-кады-даа, шупту-ла кудумчуже үнүп келгеннер. Совет танкыларны көрүп кааш:— Бистиң шериглеривис чедип келди. Ура! — деп алгылар-биле ол-бо чүктен үглей бергеннер.

Суурнуң ортузунга танкистер доктаагаш, дашкаар үнүп келгеннер. Уруг четкен кырган кадай кижиле Чүргүй-оолду мойнундан так куспактапкаш, ооң дерлиг чаактары ошкап, чаш уругларгылаштыр иштин тыртынып ыг-лай берген.

— Эзир ышкаш оол сени кандыг ава төрүп кагжык ирги, оглум! Мыя мону иживит, оглум — дээш стаканда сүт сунган.

Чүргүй-оол бо суурга кажан-даа чораан эвес, бо журажып турган улузу-биле кажан-даа көрүшкен эвес. Ынчалза-чаа сыр-ла танывазы кадай кижиле ону оглум

деп, ак чем-биле хүндүлөп турарын бодап кээрге, оон дээди шаңнал кажанда-даа, каяа-даа турбаан ышкаш сагындырып келген.

Бир дугаар дайынчы хүн карак чивеш дээн ышкаш эрте берген. Черный Камень суурну эрткеш, бурунгаарлап чорупкан. Тываның эки турачыларының баштайгы бөлүү — танкистер ыдыктыг совет чурттуң черин дайзын-нардан хостажырынга эрестиг киришкеннер.

Украинаның чери делгем-даа, хоорай-суурлары көвей-даа. Чамдык хосташкан черлериниң адын безин билип четтикпейн чыткаш, оон ыңай бурунгаарлап чоруптар сен. Дайын мурнунда маңаа кайгамчык чараш оран-суурлар турган. Ам ындыг чүве кайда боор, олар өртенип, үрелип калгылаан, хоор-сарыг тараа чалгып турган ховулар кара-девис апарган чыткылаар.

Бир-ле катап ээлчеглиг шавар-халдаашкын мурнунда Петро Колбаса эштеринге хөлчөк дүвүрөөн халып келген.

— Чүү болду, Петро, душтук кыс тып алдың бе?— деп Иван Парфенов баштактанып айтырган.

— Душтук-даа дайын сөөлүндө тыпты бээр оң, акый. Даарта мээң төрүттүнген суурумну хостаар-дыр бис. Бодап көрүңер-даан, мээң төрөөн суурумну аан. Ында мээң ада-ием, угбам бар-ла болгай.

— Ындыг-дыр, Петро. Сээң суурумну бодувустуң төрөөн суурувус-биле дөмей бодап тур бис. Ол дээш карак кызыл тулчур бис.

— Халаптыын аа. Канчап суурумну боолаар кижини боор мен. Чараш бажыңнарын, ыяштарын кандыг дээр ону!

— Ажырбас оң. Бистиң аткан снарядывыс дайзынга барып дээр деп билип ал. Ам канчаар. Олар суурдан анаа үнүп бээрлер эвес, адар апаар.

Танкылар дайзынның быжыглалын эрткеш, суурже кирип келген. Хостакчыларны уктуп алып дээш кудум-чуже үнүп келгеннерниң аразынга Петронунг авазы-биле ачазы база турган. Угбазы чок болган. Угбазын фашистер албадалдыг ажыл кылдыртыры-биле Германияже күш-биле сүрүп алгаш барган. Петро ава, ачазы-биле ужурашкаш, аажок өөрүүр-даа, угбазының адын дыңнааш, ыглаар-даа. Дайынга черле ындыг: өлүм-даа, чүртталга-даа, өөрүшкү-даа, муңгарал-даа кожактыг ышкаш чарылбас чоруур.

Ээлчеглиг тулчуушкун төнгөн соонда бичии хос аразында ончалал кылып, санажып каап чораан.

— Он бир кижиге бүрүн бар бе?

— Бүрүн бар.

— Эки-дир. Тиилелгени кады байырлааш, шупту кады Тывавысче чанар бис.

Фронтучу оруктап 25 дугаар полк Умань хоорайга чедип келген. Ону хостаар дээн тулчуушкун каш хонукта үргүлчүлөп келген. Адак сөөлүндө танкылар үрелип бузулган хоорайның кудумчуларынче кирипкен. Бажың бүрүзүңге, кудумчу санай дайзын күштүг камгалал кылып алгаш, дыка-ла үр удурланып келгеннер. Хоорай кырынга кызыл тук кииский бергенде, танкистер чаңгыс черге чыгып келгеннер.

— Дыртык бар бе?

— Бар.

— Коңгар бар бе?

— Бар.

— Шойдуң бар бе?

— Бар.

— Уйнук-оол бар бе?

— Чок тур. Канчап барган? Чүргүй-оол, ол сээң танкың-биле кожа чоржук бе?

— Ийе. Чергелешкек кудумчулап чоруп олурган улус бис. Хоорай төвүнче чоокшулааже дээр радио-биле харылзажып чораан бис. Ооң соонда харылзаавыс үзүлгөн. Танкызы үрелип азы балыгланы-даа бергени чадавас.

Харылзаа үстү берген черге Чүргүй-оол эштерин дораан эдертип эккелген. Дайзынның салып каан фугастыг миназының чаза тепкен изи оңгарара берген чыткан. Ооң чанында үрелген Т-34-түң иштинде экипажтың кезигүннери — кара, сарыг баштыг оолдар мөңгө уйгузубиле удуп калган бо чытканнар. Умань хоорай чанында шериг хөөрүңге эштерин орнукшудуп клаш, өжээн-кылы эрийн ашкан танкистер барыын чүкче фашистерни сүрүп чоруп кааннар.

1944 чылдың мартта 72 дугаар дивизия Мурнуу Бугтуң эрийнге чедип келген. Кол сорулга хемниц ол чарыынче кезери. Дайзын көвүрүглерни буза тепсип каапкаш, оң талакы эрикке быжыг камгалалдарны тургускаш, кезер дээш оралдашканнарны хөмө боолап турган.

Ынчан командылал чери хемни кажар арга-биле кеже-рин танкистерге дужааган.

Та кандыг кежигге таваржыр чүве, та терең чер, та оңгул-чиңгилдиг, хая-даштыг чер, оозун кижги билир эвес. Танкылар ол чарыкы эрикке гитлержилерниң камгалалының мырыңай баарыңга хенертен көстүп келгеш, дораан-на дайзынның от точкаларын снарядтар-биле атышаан, хөме таварып кирипкеннер. Ол хүн Хомушкунуң башкарган танкызы дескен фашистерни сүрбүшаан 6 километр бурунгаарлаан болгаш дайзынның 20 ажыг солдаттарын, ийи хол пулемедун, бир миномедун чок кылып узуткаан. Совет Эвилелиниң ыдыктыг черинден дайзынны үндүр сывырыпкан. Тыва эки турачыларның бактаап кирген Уманының Кызыл туктуг танк дивизиязы Румынияның девискээринче кире берген. Дайзынның улуг камгалалының уязы Яссы хоорайны хостаары дээш тулчуушкун эгелээн.

Бир-ле катап Яссы хоорай чаныңга дайзынның удур шавар халдаашкынының үезинде совет шериглер каш километр аткаарлаар ужурлуг апарган. Эштери аткаарлааш, чаа камгалал черин ээлеп алгыже чедир фашистерни эрттирбес силер деп Чүргүй-оол биле Дыртыкка дайыңчы даалга берген. Ийи танкының экипажы бүдүн чартык шак иштинде дайзынның хөме таварышкынын ойтур шаап келген. Аткаарлаңар деп дужаал алгаш, ону күүседир дээш чоруптарга, дайзын танкыларның эеп үнер оруун үзе кирипкен болган.

Ынчан танкистер шуут аткаарлаар болза, ында дайзынның танкыга удур чепсээнге таваржып болур чадавас дээрзин билгеш, дайзынның тыылынче киргеш, фашистерни дүвүреди сывыртааш, боттарының кезээнге эеп келгеннер.

Тываның эки турачы танкистери Совет Армияның дайынчылары-биле кады Румынияны, Венгрияны хосташкаш, Чехословакияга чорда тиелелгениң чазы чедип келген.

* * *

Оортан бээр ам чээрби чыл бооп турар. Бомба болгаш снарядтар-биле кара девис кылдыр аңдарып каапкан ховулардан база катап чаагай дүжүттү ажаап ап турар. Окутуг боону холунга тудуп алгаш, дайзынны соп

чораан кижилер тайбың иштиң фронтуларында — коммунизмниң улуг тудуун тургусчун турар. Оларның аразында шаанда эки тура дайынчызы чораан танкист Хомушку Чүргүй-оол база бар. Тес-Хомниң Берт-Даг суурунга баргаш, Чүргүй-оолдуң бажыңыңа барзыңарза, даштында алдын бижиктиг дептерни стол кырында салып каан чыдарын дораан-на көрүп каар силер. Ону ажып көөр болза, ында мынча деп бижип каан:

«Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Намгасвич Хомушкуга. Немец-фашистиг эжелекчилер-биле демиселдиң фронтузунга командылалдың дайынчы даалгаларын күүседирде эрес маадырлыг болганыңар дээш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1945 чылдың март 24-те Чарлыы-биле Силерге Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан...».

Фашизмни ажып тиелээринге Тываның оолдар, кыстарының киришкенин улуу-биле үнелээниниң, далайга дамды дуза болганының херечизи ол-дур.